

АДЫГЭ ЛЕКСИКОГРАФИЕ ЗЫУЖЫНЫГЪЭМ И ЛЪЭХЪЭНЭЩІЭ (I Ыхъэ – 1950–1975 гъэхэр)

АфІэунэ Анджелэ Анэтолэ инхъу

Гуманитар къэхутэныгъэхэмкІэ институт – Федеральнэ къэрал бюджет шІэныгъэ ІуэхушІапІэ «Урысейм шІэныгъэхэмкІэ и академием и Къэбэрдей-Балъкъэр шІэныгъэ центр» Федеральнэ шІэныгъэ центрым» и филиал, Къэбэрдей-Балъкъэр республикэ, Налшык къалэ, Урысей, martazei@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-7560-6985>

© АфІэунэ А.А., 2022

Аннотациэ. Статъям къышыгъэлъэгъуаш е-XX-нэ лІэщІыгъуэм къыдэкІа адыгэбзэ псалъалъэхэм я зэпкърыхыныгъэр. Материалыр куэд зэрыхъум къыхэкІкІэ лэжыгъэр ІыхъитІ ищІыкІаш. Мы статъям къышыгъэлъэгъуар къэхутэныгъэм и япэ Іыхъэрщ. Псалъалъэхэм я теплър, я ухуэкІэр, зэрызэщхьэщыкІ лІэужыгъуэхэр, щхьэхуэныгъэ, ехъулэныгъэ яІэхэр, ахэр еджэныгъэми адыгэ бзэщІэныгъэми щхьэпэ зэрахуэхуэныр щыубзыхуаш. Къэхутэныгъэм и мурад нэхъыщхьэр – 1950 гъэм щыщІэдзауэ 1975 гъэм нэс къыдэкІа псалъалъэхэр псори къызэщІэкъуауэ абыхэм тетхыхынырщ, я мыхьэнэр зэхэгъэкІынырщ.

ЩІэуэ лэжыгъэм хэлъыр – адыгэбзэкІи урысыбзэкІи мы темэм теухуа тхыгъэ хэха зэрыщымыІэм къыхэкІкІэ мыпхуэдэ зэпкърыхыныгъэм япэ дыдэу зызэрапщытарщ. Абы нэмыщкІкІи нэщэнэ нэхъыщхьэ дыдэу тхыгъэм хэлъхэм ящыщщ филологие шІэныгъэхэмкІэ доктор БищІо Б.Ч. адыгэбзэм хузэхилъхьа бзэщІэныгъэ фІэщыгъэцІэщІэхэр къызэрыщыхар.

Статъям къышыгъэсэбэпащ бзэщІэныгъэ къэхутэныгъэ методхуэ кІэлыплъыныгъэ, зэпкърыхыныгъэ, тетхыхыныгъэ, ззыгъапщэ-зэпзыгъуэв зэпкърыхыныгъэхэр.

Къэхутэныгъэм кърыкІуар щыхьэт тохуэ адыгэбзэр лъабжъэ зыхуэхьуа псалъалъэ зэмылІэужыгъуэ куэд дунейм къызэрытехьар: мыхьэнэгъэнахуэ, зэыздзэкІ, псалъафэ, зэмыхьэнэгъу, н. Псалъащхьалъэр къызэгъэпэщын папщІэ къэгъэсэбэпа хьуаш ипэкІэ къыдэкІа псалъалъэхэр, художественнэ литературэр, ІуэрыІуатэр, зэхуэхьэсауэ щыІэ картотекэхэр, н. Лэжыгъэм щыубзыхуаш зэпкърыха псалъалъэхэр лексикографии къыдэкІыгъэхэм кыыхуагъуэв хабзэхэм зэрыхуэкІуэр, адыгэ бзэщІэныгъэм зегъэужьын папщІэ мыхьэншхуэ зэриІэм, икІи, шэч хэмылъу, урысыбзэри адыгэбзэри фІыуэ зэрызэрагъэщІэфын Іуэхугъуэм, бзэр нэхъ шэрыуэ, къулей хьуаным зэрытелъжэунум.

Зэрыгъуазэ псалъэхэр: адыгэбзэ, грамматикэ, лексикографии, псалъалъэ, гуэшыныгъэ

Цитатэ къызэрыхэлхыну: АфІэунэ А.А. Адыгэ лексикографии зыужыныгъэм и лъэхъэнэщІэ (I Ыхъэ – 1950–1975 гъэхэр) // Вестник КБИГИ. 2022. № 3 (54). С. 52–60. DOI: 10.31007/2306-5826-2022-3-54-52-60

Original article

A NEW STAGE OF THE DEVELOPMENT OF ADIGE LEXICOGRAPHY (I part – 1950–1975)

Angela A. Afaunova

Institute for the Humanities Research – Affiliated Federal State Budgetary Scientific Establishment «Federal Scientific Center «Kabardian-Balkarian Scientific Center of the

Russian Academy of Sciences», Kabardino-Balkarian Republic, Nalchik, Russia, martazei@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-7560-6985>

© А.А. Афаунова, 2022

Abstract. The article evaluated the dictionaries of the Kabardino-Circassian language, published in the twentieth century. Due to the large volume, the material is divided into two parts. This paper presents the first part of the study. It describes the content, structural, typical features of dictionaries, highlights their merits, evaluates their usefulness both for general education and for scientific activity. The main purpose of the work is to collect all the dictionaries of the Kabardino-Circassian language published in the period from 1950 to 1975, to give a general overview, analyze and determine their meaning.

The novelty of the work lies in the fact that there are no in-depth studies on the topic either in Kabardino-Circassian or in Russian, thus such a study is being conducted for the first time. Also, one of the main innovations is the use of B.Ch. Adyghe linguistic terms.

The work uses such methods of philological research as observation, analysis, description, comparative methods.

The results of the study indicate that a huge number of different dictionaries have been published on the basis of the Kabardino-Circassian language: explanatory, translation, phraseological, synonymous, etc. For the formation of the dictionary, previously published dictionaries, works of art, folklore materials, collected card files, etc. are used. It is proved that the analyzed dictionaries meet all the requirements for lexicographic publications, that they are of great importance for the development of Adyghe grammar, and, no doubt, will serve as a good help for better assimilation of both the Kabardino-Circassian and Russian languages, and enrichment, expansion of vocabulary.

Keywords: Kabardino-Circassian language, grammar, lexicography, dictionary, typology

For citation: Afaunova A.A. A new stage in the development of Adyghe lexicography (I part – 1950–1975). Vestnik KBIGI = KBIHR Bulletin. 2022; 3 (54): 52–60. (In Kabardino-Circassian). DOI: 10.31007/2306-5826-2022-3-54-52-60

Научная статья

НОВЫЙ ЭТАП РАЗВИТИЯ АДЫГСКОЙ ЛЕКСИКОГРАФИИ (I часть – 1950–1975 гг.)

Анджела Анатольевна Афаунова

Институт гуманитарных исследований – филиал Федерального государственного бюджетного научного учреждения «Федеральный научный центр «Кабардино-Балкарский научный центр Российской академии наук», Кабардино-Балкарская республика, Нальчик, Россия, martazei@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-7560-6985>

© А.А. Афаунова, 2022

Аннотация. Статья представляет собой первую часть исследования, посвященного анализу развития адыгской (кабардино-черкесской) лексикографии в XX веке. Здесь описываются содержательные, структурные, типовые особенности словарей, выделяются их достоинства, оценивается их польза как для общего образования, так и для научной деятельности. Основная цель работы – собрать все словари кабардино-черкесского языка, изданные в период с 1950 г. по 1975 г., дать общий обзор, проанализировать и определить их значение.

Новизна работы заключается в том, что подобное исследование проводится впервые, так как нет глубоких исследований по теме ни на кабардино-черкесском, ни на русском языках. Также одним из главных нововведений является использование разработанных доктором филологических наук Бижоевым Б.Ч. адыгских лингвистических терминов.

В работе использованы такие методы филологических исследований как наблюдение, анализ, описание, сравнительно-сопоставительный методы.

Результаты исследования свидетельствуют о том, что на основе кабардино-черкесского языка издано огромное количество различных словарей: толковых, переводных, фразеологических, синонимических и т.д. Для формирования словарика используются ранее изданные словари, художественные произведения, фольклорные

материалы, собранные картотеки и т.п. Доказано, что проанализированные словари соответствуют всем требованиям, предъявляемым к лексикографическим изданиям, что они имеют огромное значение для развития адыгской грамматики, и, бесспорно, послужат хорошим подспорьем для лучшего усвоения как кабардино-черкесского, так и русского языка, и обогащения, расширения словарного запаса.

Ключевые слова: кабардино-черкесский язык, грамматика, лексикография, словарь, типологизация.

Для цитирования: Афаунова А.А. Новый этап развития адыгской лексикографии (I часть – 1950–1975 гг.) // Вестник КБИГИ. 2022. № 3 (54). С. 52–60. DOI: 10.31007/2306-5826-2022-3-54-52-60

Урысыбзэ лексикографием и теориерэ и практикэрэ и ехуэлэныгъэшхуэхэр Кавказ Ищхьэрэм кышчысар зауэ нэужь земанырщ, псом хуэмыдэу бзэщлэныгъэм шеклукла псалъемактым и ужьклэщ. Зауэ нэужь илгъэхэм цыхубэ-политикэ, идеологии, щэнхабзэ гъащлэм зыкызырэзыщлэиужьэм, цыхухэр урыс, дунейпсо щэнхабзэм хэшэным, кьалэмрэ кьуажэмрэ я зэпыщлэныгъэр гъэлгъэща зэрыхуэм, щыплэм шыпсэу лгъапкхэм шышу лгъабыккыуэ, гуащлэдэкI акырылажьэхэм я бжыгъэм зэрыхэхуэм, еджаплэ нэхьыщхьэхэм щлэс студентхэм, Iэщлагъэм шыхурагъаджэ еджаплэ курытхэм я еджаккыуэхэм я бжыгъэр зэрыхэхуэм икIи зэдзэкIыныгъэ Iуэхум фIыуэ зэрызиужьым кыхэкIкIэ, ди республикэм адыгэбзэми урысыбзэми я лексикэр нэхь шызу кызышыгъэлгъэгуа бзитI псалъальэхэр зэхэлхьэн зэрыхуейм и ушщIэр кьоув.

Адыгэбзэ лексикографием и зыужьыныгъэ лгъэхьэнэщлэм и щлэдзаплэ хуащ 50 гъэхэр. Абы ирихэллэу жылагъуэ-политикэ терминхэр зэрадзэкIыным яужь йохэ икIи 1951 гъэм кыдокI «Русско-кабардинский политико-терминологический словарь»-р. Абы и зэхэлхьаккыуэхэм (Джырандокъуэ У., Ерыжокъуэ А., Кьардэн Б., Сэбан Х., Хэжъу А., ШоджэнцIыкIу I.) мурад нэхьыщхьэу зыхуагъэуащ зэдзэкIынымкIэ, пэжырытхэмкIэ гугъу зыдехь жылагъуэ-политикэ фIэщыгъэцIэхэмрэ гурылуэгъуэхэмрэ зэгъзэхуауэ, зыхуей хуэгъзэуэ зэрыт псалъальэ тэрмэшхэм, тхылгъедзаплэм, радио лгъабыккыуэхэм я пащхьэ илгъэхьэныр [Русско-кабардинский политико-терминологический словарь 1951]. Псалъальэм кышчыбар зи мыхьэнэр мыккыутэу адыгэбзэкIэ зэдзэкI хуэ жылгъуэхэрщ. Апхуэдэу кыдэкIыгъуэм кызыщлэиубыдащ 3700-м нэс псалъэ бжыгъэр.

Урыс псалъэхэр тхыпкылыгъэм тегуэ зэкIэлгъыхьащ. Псалъальэ статьяэм хыхьащ нэхьыбэрэ кьагъэсэбэп цыхубэ-политикэ мыхьэнэ зилэ жылгъуэхэр, псалъэ зэпхэхэр. Языныкыуэхэм деж зэдзэкIа псалъэхэм нэмыщI гурылуэныгъэхэри кышщоккыуэ. ЗэдзэкIыныр щымыхуэм ахэр урыс тхэкIэм кытранэ, шыхуэныкыуэм деж адыгэбзэ лгъабыжгъуэхэр дышщлагъуэ. Тхылгъым и редактору шытащ АбытIэ Мухьэб.

КыкIэлгъыккыуэ Мэзкуу 1955 гъэм кышщыдэкIащ Кьардэн Б.М., БищIо А.ТI. сымэ я «Русско-кабардино-черкесский словарь»-р (псалъэу 30000 итщ), Кьардэн Бубэ итхауэ адыгэбзэм и грамматикэ очерк кIэщI дэщыгъуу [Карданов, Бичоев 1955].

Мы псалъальэм и кыдэкIыныр республикэм и щэнхабзэ гъащлэм дежкIэ мыхьэнэшхуэ зилэ Iуэхугъуэ хуащ икIи адыгэбзэ лексикографием япэкIэ ича лгъабыккыуэ лгъэщ. Мыр зэзыдзэкI псалъальэщи, и кьалэн нэхьыщхьэр урыс фIэщыгъэхэм я мыхьэнэр тэмэу кьэзылуатэ адыгэ псалъэхэр кьахуэгъуэтынырщ. Ар кьащемыхуэлэм деж и мыхьэнэр ягъэнахуэ. Авторхэм я мурадактым урыс псалъэ псори кызыщлэабыдэну, псалъащхьальэм ихуащ нэхь мыхьэнэшхуэ зилэ, нэхьыбэрэ кьагъэсэбэп, литературэм нэхь узыщрихьэллэ псалъэхэр, щлэныгъэ, техникэ фIэщыгъэхэр.

Псалъальэр нэхьыщхьэу зыхуэунэтIар адыгэхэм урысыбзэр зэрагъэщлэнымкIэ щлэгъэккыуэн хуэнырщ, урысыбзэ текстхэр адыгэбзэкIэ зэзыдзэкI тэрмэшхэм, адыгэ еджаплэхэм урысыбзэ щезыгъаджэ егъэджаккыуэхэм я дэлэпыкыуэгъуу шытынырщ. Нэхьапэм кыдэкIа адыгэбзэм и зы псалъальы хуэзфIэкIынутэктым ахэр.

Псалъальгэм Къэбэрдей шІэныгъэ-къэхутакІуэ институтым и унафэкІэ елжбын шІадаш. Лэжыгъэр екІуэкІаш 1946–1952 гъэхэм. 1952–1953 гъэхэм псалъальгэм редактор гуп хэлэжыкыбжаш: Къардэн Б.М., Елбэрд Хь.У., АбытІэ М.Л., Налэ А.Хь., Урыс Хь.Ш. Авторхэм тхылтыр дунейм кытехъэнымкІэ зыкышІагъэкьуаш СССР-м и лъэпкъхэм я псалъальгэхэр зыгъэхъзыр редакцэм и унафэщІ Брянецев Т.Г.

Псалъальгэм дэщІыгъу Къардэн Бубэ зэхилъхъа «Адыгэбзэм и грамматикэ очерк кІэщІ» Іыхъэр топсэлъыхъ адыгэбзэм и фонетикэм, морфологиэм, псалъэуха кызырэыкІуэхэм я синтаксисым яІэ шхъэхуэныгъэхэм.

Псалъальгэм псалъэхэр щызэдзэкІыным имызакъуэу псалъэ зыбжанэхэмрэ мыхъэнэ шхъэхуэхэмрэ къарыкІхэр жылэгъуэхэмкІэ гъэбелджылауэ къокІуэ. Апхуэдэщ урысыбзэм кыхэкІыу адыгэбзэм кыхыхъа политикэ, философиэ, шІэныгъэ, н. фІэщыгъэхэр. Ахэр зэдзэкІа псалъэхэм я ужь иту, тыхыхъэм дэту Іэрытх зэрыбкІэ къэщыпауэ къокІуэ.

«Русско-кабардино-черкесский словарь»-р дунейм кытехъа иужь, пІалъэ куэд дамыгъэкІыу унафэ ящІаш Къэбэрдейр Урысейм зэрыхыхъэрэ илъэс 400 щрикъум ирихъэлІуэ «Къэбэрдей-урыс псалъальгэ» адыгэбзэ жылэгъуэу 20000-р иту кыдагъэкІын хуейуэ. Лэжыгъэр икьукІэ зэман кІэщІым ягъэхъзырын хуей хъуаш икІи Апажэ М., Багъ Н., Багъ П., н. я фІыгъэкІэ ар 1957 гъэм июным Мэзкуу дунейм кыщытехъаш, Къардэн Б.М. зэхилъхъа адыгэбзэм и бзэхабзэр и гуэлъхъэну [Апажев, Багов... 1957]. Мыбы и къалэн нэхъышхъэу увар адыгэ жылэгъуэхэм урыс гурыІуэгъуэ хуэкІуэхэр къахуэгъуэтынырщ, нобэрей адыгэбзэм ахэр кызырэышлагъэсэбпыр къэгъэлъэгъуэнырщ.

Мы псалъальгэхэр зэман кІыхькІэ адыгэбзэм бзитІ лексикографие еджалъэ нэхъышхъэхуэ шыташ, я псалъэ бжыгъэ кызыэщІаубыдэкІи, зэрызэдзэкІам и фІагъкІи нэхъ ипэ итахэм ящхъэпрыкІаш. ЗэхэлъхъаІуэхэм икьукІэ къалэн гугъухэр къапэщылъаш, къапщтэмэ, япэрей адыгэ-урыс псалъальгэ иным и псалъашхъальгэ зэхэгъуэвэнымрэ лексикэ занэхэр гъэнэхуэнымрэ епхауэ.

«Къэбэрдей-урыс псалъальгэ»-р псалъэ 20000 щызэхуэхъэса япэрей лэжыгъэщ икІи иджырей адыгэ литературэбзэм и псалъэхэр зэгъуІуным, абыхэм я мыхъэнэр нэсу убзыхуным и япэрей екуныгъэщ. Совет властым и зэманым адыгэхэм я цІыхубэ хозыайствэмрэ щэнхабзэмрэ ехъулІэныгъэшхуэхэр ягъуэташ икІи ар сэбэп хъуаш адыгэбзэм и лексикэм зиужынымкІэ икІи нэхъ къулей хъунымкІэ.

Къумахуэ М.І. «Ученые записки НИИ» журналым кытехуа и рецензэм зэрыштитхамкІэ, псалъальгэр адыгэ лексикографием и ехъулІэныгъэ инщ, адыгэ бзэщІэныгъэ лексикографием и япэрей лъэпкъ-урыс псалъальгэщ, иджырей адыгэбзэм псоми къагъэсэбэп лексикэр нэхъ куууэ щызэхуэхъэсауэ, щызэпкърыхауэ [Кумахов 1959: 444.]. Мыбы хыхъаш нэхъ убгъуауэ къагъэсэбэп псэукІэ лексикэр, Къэбэрдейм и щэнхабзэ, цІыхубэ, мылыкълъащІэ-экономикэ гъащІэм епха псалъэщІэхэр, фІэщыгъэщІэхэр, адыгэбзэм нэгъуэщІыбзэ псалъэ кыхыхъахэр, псом хуэмыдэу урысыбзэм кыхэкІахэр. Псалъальгэм кышщыхъаш къэкІыгъэхэм, къуалэбзухэм, псэушхъэхэм я цІэхэри, жбы хъуа псалъэхэм шыщ гуэрхэри.

Тхылбым лъабжъэ хуэхъуаш Къэбэрдей-Балъкъэр шІэныгъэ-къэхутакІуэ институтым и адыгэбзэ къудамэм и картотекэр. Абы къэзэщІеубыдэ иджырей адыгэ художественнэ литературэбзэр, ПашІэ Б., ЩоджэнцІыкІу А., нэгъуэщІ классикхэм я бзэр, адыгэ ІуэрыІуатэм, пІалъэкІэ кытрадзэ къыдэкІыгъуэхэм я лексикэр, курыт еджапІэхэм я джылъэхэм кышцагъэсэбэп шІэныгъэ терминхэр. Псалъальгэм хыхъаш нэхъыбэрэ бзэм кыхэхуэ псалъафэхэр, идеомэхэр. Нэхъ гурыІуэгъуэ хъун папщІэ абыхэм шапхъэхэр къахуэхъаш.

Псалъальгэм и къалэн нэхъышхъэр адыгэбзэ жылэгъуэхэм урысыбзэм и псалъэ хуэкІуэхэр кыхухъынырщ, ахэр тэмэму къагъэсэбэпынымкІэ дэІэпыкъуэгъу хъунырщ.

Тхылбым елэжыхъэщ: Апажэ М.Л., Багъ Н.А., Багъ П.М., Балъкъэр Б.Хь., ЖъакІэмыхъу Хь., КІуэкІуэ Дж.Н., Урыс Хь.Ш. Къэбэрдей-Балъкъэр шІэныгъэ-

кьэхутақуэ институтым и щІэныгъэ лэжыакІуэ Нало З.М. псэущхьэхэм, кьэкІыгъэхэм я цІэхэр зэдзэкІыным яужь итащ.

Редактор нэхьыщхьэ кьалэныр игъээщІащ Къардэн Б.М. Абы щІэныгъэл зыбжанэм я лэжыгъэм яІэ зэтемыхуэныгъэхэр я плэ иригъэуэжаш, псалъальтэм жыІэгъуэщІэхэр хигъэуаш.

Лэжыгъэм гуэдзэну кыхуэхьащ адыгъбзэ бзэхабзэм и зэхэлъыкІэ-ухуэкІэм иІэ щхьэхуэныгъэхэр кыщыгъэлъэгъуа Къардэн Б.М. итха очеркымрэ щІыпІэцІэхэр щызэхуэхьэса Іыхьэмрэ.

ПщІэгъуэкІэ зэрызыхалъхьам кыхэкІкІэ, щыуагъэ гуэрхэр кІуами, псалъальтэр, зэрыщыту къапщтэмэ, зэхэгъуащ лексикографие кыдэгъэкІыгъэхэм кыхуагъэуэ хабзэ мардэм тету.

ПсалъальтІри, шэч хэмылбу, мыхьэнэшхуэ зиІэ, иджыри кыздэсым адыгъбзэмрэ урысыбзэмрэ джыным телажьэ лексикографие лэжыгъэщ.

Зауэ нэужь илъэхсэм гулътэщхуэ хуащІащ пэжырытхэм зегъэужыным эпха Іуэхугъуэхэм, абыхэм ящыщ пэжырытхэ псалъальтэхэр дунейм кытегъэхьэным.

1946 гъэм адыгъбзэ пэжырытхэм мыхьэнэшхуэ зиІэ зэхуэкІыныгъэшхуэхэр игъуэтащ, пэжырытхэ хабзэхэри ефІэкІуащ. Дунейм кытохьэ Елбэрд Хь.У., Кыщокъуэ А.П. я редакцекІэ «Къэбэрдей-шэрджэс орфографие» лэжыгъэр. Пэжырытхэр зэгъээхуэнымкІэ, егъэфІэкІуэнымкІэ лэжыгъэшхуэ ирагъэкІуэкІащ Урыс Хь.Щ., Зэхуэхуэ Л.Хь. сымэ – нэхь нэгъэсауэ адыгъбзэ пэжырытхэр, нэгъыщэ гъэувыкІэ хабзэхэр зыгъэхьэзырахэм. Абыхэм зэхалъхьауэ щыта «Адыгъбзэм орфографиэмрэ пунктуацэмрэ я хабзэхэр» 1963 гъэм Къэбэрдей-Балъкър АССР-м и Совет Нэхьыщхьэм и Президиумым кыиштауэ щытащ.

Нэхь иужькІэ, 1982 гъэм, Урыс Хь.Щ., Зэхуэхуэ Л.Хь. сымэ кыдагъэкІащ «Адыгъбзэ орфографическэ псалъальтэ»-р, фонетикэ, морфологии, н. гъэпсыкІэ хабзэхэм тету зэхэгъуауэ [Урусов, Захохов 1982]. Мы псалъальтэр хущІокъуэ литературэбзэм кыишта псалъэ гъэпсыкІэр кьэгъэлъэгъуэным, и тхыкІэм елъттауэ абы и кьэпсэлъыкІэ тэмэмри убзыхуным.

Адыгъбзэ орфографие псалъальтэр адыгъбзэм и псалъэ зэхуэхьэсауэ щыІэр кызэщІэзыубыдэ и япэ пэжырытхэ кыдэкІыгъуэщ, псалъэр зэхуэкІа щыхьукІэ, гъэпсыкІэхэм я тхыкІэр кыщыгъэлъэгъуауэ. АбыкІэ тегъэщІапІэ хьуащ «Къэбэрдей-урыс псалъальтэ»-р (Апаж М.Л., Багъ П.М., Балъкър Б.Хь., КІуэкІуэ Дж.Н., ЖьакІемыхуэ Хь.Хь., Урыс Хь.Щ., 1957), «Адыгъбзэ орфографиэмрэ пунктуацэмрэ я хабзэхэр» (Урыс Хь.Щ., Зэхуэхуэ Л.Хь., 1963) тхылъым и гуэлъхьэн Псалъальтэр.

КыдэкІыгъуэм кызэщІиубыдащ псалъэ 90000 хуэдиз. Мыбы ипэ итар еджапІэхэм папщІэ Зэхуэхуэ Лиуан зэхилъхьауэ щыта «Орфографическэ псалъальтэ»-рщ (1967).

Тхылъым жыІэгъуэхэр тхыпкыльтэкІэ щызэкІэлыхьащ. Щхьэхуэу кыщыгъэлъэгъуащ гъэиныгъэ лъабжьэужь -ихуэ-кІэ кьэхьахуэ бзэм нэхьыбэрэ узыщрихьэлІэ щыІэцІэхэр, зэлытыныгъэ кызэрыкІ лъабжьэужькІэ кьэхьауэ плыфэцІэхэр, лэжыгъэцІэ зыгъээжхэр, блэкІа зэманым ит зэлэжь ІуэхуцІэхэр, ІуэхудэкІуэхэм ящышу кьэхьукІэцІэм хуэкІуахэр, псалъэ Іэдэжхэр (псалъэужь, псалъээпыщІэ, псалъэкІапэ), макъыцІэхэр, н. Псалъальтэм хиубыдащ щыІэцІэ, плыфэцІэ, бжыгъэцІэ зэхэлъхэр, куэдрэ къагъэсэбэп псалъэ зэхэлъ гъэкІэщІахэр, урысыбзэ, хамэбзэ псалъэу адыгъбзэм кыхыхьахэр. КыщынэмыщІауэ, тхылъым итщ адыгъэхэм нэхьыбэрэ яІурылъ астрономие, щІыпІэ, администрацэ, щІыхь ин зыхэлъ къулыкъуэ нэхьыщхьэ кьэзыгъэлъагъуэ фІэщыгъэхэр, н. Зы пычыгъуэ нэхьрэ нэхьыбэ хьу псалъэхэм текъузэхэр ятегъэуаш.

Псалъэ зэхэлъхэм, псалъэ зэпыщІахэм, псалъафэхэм – зэпытуи зэпыхауи щатхым – я кьэгъэсэбэпыкІэхэри убзыхуащ, ахэр пажэ псалъэм и лъабжьэм щІэту къокІуэр, нэзым тІэкІу кыкІэщІахуэ. Зи тхэкІэкІэ зэщхьэщыкІ, кьэпсэлъыкІэкІэ зэтэхуэ жыІэгъуэхэр зэгъусэу кьэхьащ, зыщыщ псалъэ лъэпкыгъуэр, и

къэгъэсэбпыкIэр гъэбелджылауэ. Псалъэхэм я мыхъэнэр щызэпкIрыхакъым, ауэ шэч зыхэлъ псалъэхэм зыгъэбелджылы дамыгъэхэр я гъусэщ (илъыф., къэкI., бзуц), е мыхъэнэр гурылуэгъуэ нэхъ пщищIу зи гъусэу къакIуэ псалъэм дэщIыгъуш.

Псалъалъэм гуэдзэну и гъусэщ кIэщIу адыгэбзэм и бзэхабзэхэр щызэпкIрыха «Адыгэбзэ орфографием и хабзэхэр» Ихьэр.

XX лIэщIыгъуэм и етIуанэ Ихьэм бзэщIэныгъэм и нэгъуэщI лъэныкъуэхэм я зэпкIрыхыныгъэм зиужын щIедзэр. Псалъэм щхъэкIэ, къэхутакIуэхэм зрапщыт псалъафэхэм яIэ щхъэхуэныгъэхэр къэхутэным. Апхуэдэу Къардэн Б.М. 1963 гъэм игъэхъэзырауэ щыта «Къэбэрдей-урыс псалъафэ псалъалъэ кIэщIы» адыгэбзэм и псалъафэ занэхэм я псалъалъэ зэхэгъэувэнымкIэ япэ лъэбакъуэ хъуаш [Къардэн 1963]. Зэрыгурылуэгъуэщи, псалъафэкIэ къулей бзэм хэплъагъуэ жылъгъуэ псори къызэщIэкъуэныр гугъут, япэ псалъалъэми ар хузэфIэкIакъым. Ауэ псалъафэхэм я мыхъэнэр зэхэхуауэ ахэр урысыбзэкIэ тэмэму зэдзэкIыныр къалэн тынштэкъым.

Къардэныр тхылъым илъэс зыбжанэкIэ елжыаш, щыуагъэ псори къилыгъэти, зэрыхузэфIэкIкIэ иригъэфIэкIуаш икIи 1968 гъэм щIэрыщIэу къыдигъэкIыжаш. Авторым псалъафэ занэхэм я картотекэ къулей зэхуихъэсаш, карточкэ мин 20 хуэдиз хъуэ, къыщынэмыщIауэ, Къэбэрдей-Балъкъэр щIэныгъэ-къэхутакIуэ институтым и картотекэм щыщи къыгъэсэбпаш. А псор я лъабжъуэ зэпкIрыха хъуаш псалъалъэ статьяуэ 5600-м нэс. Псалъафэхэм нэмыщI, псалъалъэм къыщыхъаш псалъэ шэрыуэхэр, псалъэжхэр, цIыхубэ лэжыакIуэ, тхакIуэ цIэрылуэхэм къагъэщIа жылъгъуэхэр, зэгъэщхыныгъэ шэрыуэхэр.

Къыхэгъэщыпхъэщ, адыгэбзэми, е нэгъуэщI сыт хуэдэ бзэми, я псалъафэхэр щызэхуэхъэса, щызэпкIрыха лексикографие лэжыгъэ мащIэ дыдэ фIэкIа а зэманым зэрыщымылар, абы къыхэкIкIэ Къардэным и лэжыгъэм мыхъэнэу иIам и инагыр жылъгъуейщ.

Псалъалъэм хыхъа псалъафэхэр адыгэ Iуэрылуатэм, литературнэ тхыгъэхэм къыхэхаш. Ахэр зэхуэхъэсынымкIэ тегъэщIапIэ нэхъыщхъэ хъуаш КIыщокъуэ Алим и тхыгъэхэр. ПсалъафэхэмкIэ КIыщокъуэм и бзэр нэхъ къулей дыдэу Къардэным къилыгъэрти, абы и тхылъу а зэманым дунейм къытехъахэр псори гупсэхуу щIипщытыкIаш.

ПсалъафэхэрурысыбзэкIэщызэридзэкIым Къардэным IэмалитIкъыгъэсэбпаш: зэпэбж – и мыхъэнэки къарыкIки зэтэхуэу; хуэдэ дыдэ – зы псалъэм зы мыхъэнэ фIэкIа кIымыкIу. Псалъафэ занэхэр тхыпкъыльтэкIэ зэкIэлъыхъаш.

Урысыбзэм ижъ къыщIихуурэ адыгэбзэм зыужыныгъэ зэригъуэтыр къилыгъэти, авторым псалъалъэм хигъэхъаш калыкэхэмрэ калыкэ ныкъуэхэмрэ. Псалъалъэм бзэхабзэ щыуагъэхэр (псалъэхэр зэпыхауэ, зэпыту щытхын хуейхэр) зэромышIыну Iэмалхэр тэмэму зэхэхуэу къыщыхъаш. Ар толажъ адыгэбзэ зыджхэм я псалъэкIэм, тхэкIэм, щэнхабзэм хагъэхъуэным, абыхэм я бзэр къулей щIыным. Мыр лъабжъэ яхуэхъуаш иужькIэ псалъафэхэр зыджхэм я къэхутэныгъэхэм, псалъафэ псалъалъэхэр зэхэзылхъэхэм я лэжыгъэм.

Мыбдеж псалъафэ занэхэр къызэрыщыкIуэр псалъашхъэм елытауэщ, ар псалъэ зэпхам и мыхъэнэ купсэщ. Къардэным зэрыжиIэмкIэ, ахэр жылъгъуэхэм нэхъ хэжыхъуэ щытщ. Псалъашхъэхэр тхыпкъыльтэкIэ зэкIэлъыхъаш. Псалъэ зэпхаитIым псалъэ нэхъыщхъэр къыхэбгъэкIыну здэгугъум деж псалъафэ зэхыхъэр къызэрыригъажъ псалъэм тещIыхъуэу къэхъаш. Зэгъэпщэныгъэ зэхэжыхъэхэри (зызымыхъуэжхэри) къэхъаш псалъэ нэхъыщхъэр къызэрыригъажъ тещIыхъуэу.

Зы зэхыхъэм иIэ мыхъэнэ зэхуэмыдэхэр зэкIэлъыхъаш хъэрып бжыгъэхэмкIэ, икIи ткIуанэрэ IуантIэрэкIэ зэпэщIэхаш. Псалъафэ зэхыхъэ куэдым шапхъэ къахуэхъаш, абыхэм псалъафэхэм я мыхъэнэр нэхъ гурылуэгъуафIэ зэралъым тещIыхъуэу. Художественнэ литературэм, пIалъэкIэрэ кыдэкI тхыгъэхэм къыщигъуэта шапхъэхэр къызыхахэр гъэкIэщIауэ къэгъэлъэгъуаш, тхакIуэхэм я цIэхэм, адрей гъэкIэщIыныгъэхэм хуэдэу.

Адыгэбзэм кыхыгэщ зэмыхьэнэгъу псалъэхэр зэхуэхьэсынымкIэ япэ лъабакъуэ ячаш Пшыбий И.Хъ, Сэкий Н.Я. сымэ, япэрей «Адыгэбзэм и синонимхэм я псалъалъэ кIэщIыр» 1971 гъэм кыдэзыгъэкIахэм [Пшибиев, Сакиев 1971]. Тхылтым хагъэхаш, а зэманым бзэм убгъуауэ кыгъэсэбпэу шыта псалъэхэм нэмышI, зэман блэкIам дэкIуатэу жбы хъуа, бзэм хэкIуэдыкIыжыпа жылэгъуэхэри, щIыпIэбзэхэри, убгъуауэ къапсэлъ нэгъуэщIыбзэ псалъэхэри. Псалъалъэр мыпхуэдэ хабзэхэм тету ухуаш: зэмыхьэнэгъухуэ уздэжнур къэпсэлъыкIэ зэхуэмдэ ялэу зы мыхьэнэ къэзыгъэлыагъуэ жылэгъуэхэрщ; зэмыхьэнэгъуу къэлыгтэн хуейр Iэмал имылэу зы псалъэ лъэпкыгъуэм шыцу, зы грамматикэ гъэпсыкIэ къежъапIэ зилэхэрщ.

Авторхэм зэмыхьэнэгъу псалъэ гупым нэхьыщхьэу, пажэу ягъэувыр а псалъэхэм къалуатэ мыхьэнэр нэхъ кызэщIэзыубыдэрщ, литературэбзэм ехьэлIауэ бзэм нэхъ кышпагъэсэбпрейуэ къалыгтэрщ. ЩIыпIэбзэ, нэгъуэщIыбзэ псалъэхэр пажэу ягъэувыркъым. Ауэ нэгъуэщIыбзэ псалъэмрэ адыгэбзэм еймрэ зэгъусэу кышыкIуэкIэ нэгъуэщIыбзэр япэ ирагъэувауэ хэбгъуэтэнущ, ар литературэ тхыбзэм кызырэшыгъэсэбпа мардэм тещIыхьауэ.

Псалъэ пажэмкIэ зэмыхьэнэгъу гупым хиубыдэ жылэгъуэхэр гъэбелджылаш, я мыхьэнэхэм зэщхьэщыкIыныгъэ ялэхэр убзыхуаш. Лъэныкъуэ псомкIи мыхьэнэ зэхуэкIуэ дыдэ зилэ псалъэхэр бзэм шыгъуэтыгъуейщ, ауэ зэмыхьэнэгъухэр зэрызэщхьэщыкI плыфэхэр зэхэгъэкIынри тыншкъым.

Псалъалъэм зэмыхьэнэгъу псалъэ гупу 545-рэ хыхьаш. Редактору шытащ Темыр Рае.

И ухуэкIэкIэ укIэлъыплъмэ, зэмыхьэнэгъу псалъэхэр зыр зым и лъабжьэ щIэгъу къэхьаш: ищхьэм пажэр тхыпкъ нэхъ инкIэ, зэрыб фIыцIэкIэ къэщыпауэ, и гуэгъу псалъэхэр зэкIэлъхьэужьу абы кIэщIэгъу. Псалъэхэм я мыхьэнэгъэнахуэ Iыхьэр къакIэлъоукIуэр. АдэкIэ шапхьэхэр къахуэхьаш, мыхьэнэр нэхъ гурылуэгъуэ хъун, псалъэм и къэгъэсэбэпыкIэм кIэлъыплъын папщIэ.

КIэрыдзэну «Синоним гупхэм я зэкIэлъыкIуэкIэ» Iыхьэр дэщIыгъуш.

1975 гъэм Зэхуэхьу Лиуан игъэхьэзыраш зи тхыгъэхэр адыгэ литературэм и лъабжьэгъэтIыль хуэхьуа «ЩоджэнцIыкIу Али и псалъалъэ»-р [Захохов 1975]. Ар зэхэлъхьэным шапхьэ хуэхьуаш 1956–1961 гъэхэм кыдэкIа Пушкин А.С. и бзэр лъэныкъуэ куэдкIэ щызэпкъыха хъуа псалъалъэ томипIыр. Зэхуэхьум кызыэрилъыгтэмкIэ, ЩоджэнцIыкIум и бзэр купщIафIэт, шэрыуэт, гъэхуат икIи абы и тхыгъэхэм адыгэ литературэбзэр ирагъэфIагъуэ зэпытт.

Зэхуэхьум ЩоджэнцIыкIу Алий и тхыгъэ псори (адыгэбзэкIэ тха усэхэр, поэмэхэр, рассказхэр, газетхэм кытригъэдза статьяхэр, урыс тхакIуэхэм, усагIуэхэм я тхыгъэу адыгэбзэкIэ зэридзэкIахэр) щIипшытыкIри карточкэ мин 60-м щIигъу игъэхьэзыраш. Абыхэм хыхьакъым цIыхуцIэхэр, унэцIэхэр, щIыпIэцIэхэр. Жылэгъуэхэр зэхидзыжри псалъэ мини-7-рэ 200-рэ кыхьэкIащ. Ахэраш псалъэ бжыгъэу псалъалъэм ихуари. КъышынэмышIауэ, усагIуэм зы псалъэ хэхам и мыхьэнэщIэхэр кыгъэхьуурэ литературэбзэр абыкIэ нэхъ къулей ищIащ, адыгэ синтаксисыр, стилир иригъэфIэкIуаш.

Шэчыншэу, ипэрей адыгэбзэ псалъалъэхэм къадэкIуэу, мыри щIэгъэкъуэн яхуэхьуаш иужькIэ псалъалъэ зэхэлъхьэным зезыпшытахэм. Ауэ гу лъытапхьэщ ЩоджэнцIыкIум и псалъалъэм псалъэхэм я мыхьэнэр зэрышымыгъэнэхуам. ЩIэджыкIагъуэм ар езым и къару кызырихькIэ иубзыхужын хуейуэ кыхьудокI, контекст зыхэтым шигъэзащIэ къалэным, шигъэбелджылы гурылуэгъуэм елытауэ. Абы кыхьэкIкIи, Зэхуэхьум и IэдакъэщIэкIыр псалъэгъэнахуэу убжыныр шыуагъэщ. КъыдэкIыгъэр частотнэ псалъалъэ теплэ илэу зэхэгъэуващ, абы шыубзыхуаш ЩоджэнцIыкIум псалъэхэр кызыэригъэсэбпа бжыгъэр.

Псалъалъэ статьяхэм мыпхуэдэухуэкIэ ялэщ: псалъашхьэ; псалъэр кызыэрыкIуэ бжыгъэр; мыхьэнэ дапщэ илэу псалъэр къэкIуами къэзыгъэлыагъуэ грамматикэ дамыгъэхэр; а мыхьэнэр илэу псалъэр кызыэрыкIуэ бжыгъэр; мыхьэнэр налуэ

URUSOV H.SH., ZAHONOV L.G. *Orfograficheskij slovar' kabardino-cherkesskogo jazyka* [Spelling dictionary of the Kabardino-Circassian language]. Nal'chik: Jel'brus, 1982. 1132 s. (In Kabardino-Circassian)

Авторым теухуауэ

АфІууэ А.А. – филологие щІэныгъэхэмІэ кандидат, адыгэбзэ секторым и щІэныгъэ лэжъакІуэ.

Информация об авторе

А.А. Афаунова – кандидат филологических наук, научный сотрудник сектора кабардино-черкесского языка

Information about the author

A.A. Afaunova – Candidate of Philology, Researcher of the Kabardino-Circassian Language Sector.

Статья поступила в редакцию 09.09.2022; одобрена после рецензирования 11.10.2022; принята к публикации 01.12.2022.

The article was submitted 09.09.2022; approved after reviewing 11.10.2022; accepted for publication 01.12.2022.